

Хоменко Наталя (Київ)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ

Сучасні-вітчизняні історики почали звертатися до досвіду західноєвропейських дослідників, які активно вивчають повсякденну історію (життя, проблеми та настрої простих людей). Цей напрям на теренах України розвивається відносно недавно. В останнє десятиріччя з'явилася велика кількість наукових статей та дисертаційних досліджень, присвячених повсякденню різних соціальних та демографічних груп, що свідчить про його актуальність і перспективи. Так, повсякденне життя українських селян повоєнного часу розглядалося В. Даниленком, матеріально-побутові умови робітників, міського населення, репатріантів тощо цього ж періоду аналізуються у розвідках О. Янковської, С. Гальчака, О. Ткаченко¹. З'явилися дисертації, в яких проаналізовано повсякденне життя населення Донбасу, науково-педагогічної інтелігенції України та ін². У цих студіях у комплексі розглянуто різноманітні аспекти буття різних категорій радянського соціуму: житло, побут, релігійну, політичну, соціально-психологічну поведінку, дозвілля, соціальні девіації, настрої тощо. Однак у історіографії даного напрямку відсутні роботи, які б висвітлювали повсякдення студентської молоді. Проблема повсякденності студентів повоєнного часу є надзвичайно широкою, тому ми, не претендуючи на вичерпність у її розробці, обмежимося аналізом лише окремих аспектів їх навчання і побуту.

Студенти – це окрема мобільна соціальна група, метою і сенсом існування якої є організована за певною програмою підготовка до виконання професійних та соціальних ролей у матеріально-духовному виробництві. Раса, яка відрізняє їх від інших соціальних груп – характер праці, який полягає в нагромадженні та засвоєнні наукових знань³. Для студентської молоді була характерна внутрішня неоднорідність: за соціальним походженням, національністю, партійністю, демографічними ознаками⁴.

Закінчення війни внесло нові корективи у внутрішню структуру студентства, зокрема, в той час з'явилися такі тимчасові мікрогрупи, як учасники Великої Вітчизняної війни; ті, що під час війни перебували на окупованій території, репатріанти. Після приєднання західноукраїнських земель у 1939 р. та 1945 р. у межах однієї соціальної групи виник своєрідний регіональний умовний поділ студентів на «західняків» та

«східняків», що зумовлювалося географічними та світоглядними відмінностями.

Чисельність студентської молоді ВНЗ України денної форми навчання до війни становила 130,5 тис. осіб; після війни вона скоротилася до 101,4 тис.⁵; до 1953 р. нараховувала вже 175,7 тис. осіб⁶. Студентство початку другої половини 1940-х рр. значною мірою поповнювалось за рахунок демобілізованих фронтовиків⁷. 1946 р. лише у 8 ВНЗ, підпорядкованих Комітету у справах мистецтва при РНК УРСР, близько 25–30% студентів становили інваліди та учасники Великої Вітчизняної війни⁸; зокрема, майже 80% студентів-фронтовиків навчалося в Харківському художньому інституті⁹, третина (60 осіб) – на історичному факультеті університету¹⁰. Кількість студентів під час навчального року постійно змінювалася, адже демобілізовані з лав Червоної армії зараховувалися на навчання протягом усього року. Значна частина вступників до ВНЗ через війну мала кількарічну перерву у навчанні¹¹. Однак згодом набори демобілізованих у вищі навчальні заклади скорочувалися: у 1953 р. у ВНЗ України їх було зараховано 5,2%¹². Г.С. Стадниченко пригадувала, що 1954 р. був останнім роком прийому колишніх фронтовиків на факультет журналістики Київського університету¹³. У 1946–1947 рр. в студентському середовищі переважали жінки (60,2%), в національному відношенні – українці (53,5% – українців, 27,5% росіян, 16,6% євреїв, 2,4% – інших національностей)¹⁴. Невелику частку студентського контингенту становили репатрійовані та особи, що під час війни перебували на окупованій території. Зокрема, у 1946 р. із 3600 студентів Київського університету кількість таких молодих людей становила третину. Зважаючи на те, що під час війни названі вище категорії молоді втратили «довіру» держави, можемо припустити, що влада зараховувала їх на навчання аби уникнути недобору, – адже кількість випускників середніх шкіл була надто мала. Згодом спеціальні комісії перевіряли студентську молодь, і найбільш «небезпечні» відраховувалися¹⁵.

Війна вплинула не тільки на морально-психологічний стан людей повоєнного десятиліття, її наслідки лягли важким тягарем на повсякденне життя суспільства. Всі свої сили люди змушені були зосередити на відбудові народного господарства, яке було зруйноване німецькими загарбниками. Не залишилась осторонь у відновленні мирного життя і студентська молодь.

За даними Народного Комісаріату освіти УРСР загальна сума збитків, завданих німцями економіці України, сягала 18690441,6 тис. руб., зокрема, системі вищої освіти України це коштувало 429766,4 тис. руб.: на 7772330 тис. руб. було знищено та розграбовано господарське устаткування та

оснащення студентських гуртожитків, на 1997,0 тис. руб. – житлові приміщення; на 120993, 7 тис. руб. – навчальні корпуси ВНЗ та ін. Таким чином, війна заподіяла надзвичайно великі збитки матеріально-навчальній та технічній базі вищої школи, відновлення якої вимагало використання колосальних фінансових та людських ресурсів, терпіння та витривалості, а це, в свою чергу, позначилося на організації повсякдення повоєнного студентства.

Після звільнення України ВНЗ почали повертатися з евакуації у напівзруйновані або знищені німцями навчальні приміщення. Зокрема, в часи війни повністю було зруйновано Сталінський медінститут, частково – головний корпус Київського університету та сільськогосподарського інституту, чотири навчальних корпуси Донецького індустріального інституту, студмістечко та ін. (цей перелік далеко не повний)¹⁶. Інститути та університети відновлювали свою роботу на руїнах одразу після звільнення міст від окупантів. Приміром, навчання у Київському та Харківському університетах розпочалося 1943 р., у ряді ВНЗ Львова – 1944 р.¹⁷. За спогадами студентки-геолога Сталінського (Донецького) індустріального інституту Олександри Суярко в 1940-х рр. заняття проходили лише в тих аудиторіях, де була стеля. «Приміщення не опалювалися, тому студенти на заняттях сиділи одягнені. У студентів мерзли руки, тому конспекти неможливо було писати. Голодні, холодні, але сповнені енергією, ми бігали на лекції, слухали професорів і доцентів, щось вчили, щось записували. Але ні підручників, ні зошитів у студентів 1940-х рр. не було. Для конспектування дехто використовував книжки із художньої або політичної літератури, писали між рядками»¹⁸. Практично всі навчальні корпуси потребували меблів, тому, наприклад, після закінчення лекції в одній аудиторії молодь Київського театрального інституту переносила стільці в іншу¹⁹. Вдало доповнює реалії тих часів фрагмент роману про життя студентів 1940-х рр. відомого радянського письменника В. Добровольського: «Віктор демобілізувався у серпні, а в вересні слухав лекції Гольдберга на другому курсі. Тоді в аудиторіях не було ні дверей, ні скла, ні столів, студенти конспектували стоячи. Гольдберг писав формули приском на стінах»²⁰.

Через низьку температуру у приміщеннях Харківської консерваторії фахові предмети для студентів викладалися на квартирах у педагогів²¹. Складні побутові умови призвели до того, що скульптурний факультет Харківського художнього інституту в першому півріччі 1946 р. зовсім припинив роботу²². Львівський сільськогосподарський інститут взагалі був непридатний для навчально-виховного процесу 1947 р. 13 його кафедр не мали приміщень; через відсутність транспорту в

навчально-дослідному господарстві, розташованому за 12 км від міста, на заняттях у середньому була присутня половина молоді²³.

Навчальні приміщення та гуртожитки окремих інститутів, які під час військових дій дивом уцілили, досить часто були зайняті різними адміністративними або відомчими структурами; студенти ж змушені були відвідувати заняття в орендованих дирекціями школах у дві-три зміни (з 7.30 до 23.00), тому керівництво ВНЗ тривалий час вело переговори про їх повернення²⁴ (приміщення Харківського педагогічного інституту на Фаненському пров., 8 займала військова частина²⁵), що також негативно позначалося на навчально-виховному процесі.

Заняття у дві або три зміни, на що зважилися, наприклад, ВНЗ Одеси та Києва та ін., не дозволяли повноцінно проводити навчальну та наукову роботу через систематичні перебої зі світлом²⁶. Домовленості з Київенерго та вказівки міськкому партії про регулярне постачання світла у райони, де університет орендував приміщення шкіл №№ 35 та 145, постійно порушувалися, тому заняття вечірніх змін філологічного та філософського факультетів університету зривалися систематично. Впродовж перших трьох тижнів 1947 н. р. академічний план вказаних вище факультетів був невиконаний на 400 годин, в подальшому це могло призвести до зриву виконання навчального плану першого семестру. Характерно це було і для ВНЗ Львова, Одеси, Харкова. Так, у Харківському художньому інституті з окремих предметів план було виконано на 60%²⁷.

Втрати площі 118 корпусів ВНЗ України становили 2552817 м³²⁸. Тому практично всі студенти повоєнного часу – виснажені та напівголодні – після занять, у вихідні дні, під час канікул у складі ремонтно-відбудовчих бригад залучалися до відновлення та будівництва приміщень ВНЗ. Донецький індустріальний інститут відбудовували 86 студбригад штукатурів, слюсарів, вантажників, обсяг виконаної ними роботи у 1947 р. становив 3 млн. руб²⁹. Над відновленням Київського університету працювало щоденно по 4–5 год. 15 студбригад³⁰. Будівельного матеріалу вкрай не вистачало, тому його заготівля проводилася силами студентів. Наприклад, дерево на поновлення Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту молодь заготовляла у лісах Новосибірська, перебуваючи там на практиці. Виконана ними робота була оцінена в 1 млн. руб.³¹. З допомогою студентів України у 1949 р. було відновлено 63,5 тис. м² навчальних приміщень та 21 тис. м² площі гуртожитків, навчально-експериментальна база збільшилася на 486 нових одиниць³².

Таким чином, вагому роль у налагодженні мирного життя та відновленні навчально-виховного процесу вищої школи відіграла саме студентська молодь. Перш за все вона пристосувалася до складних умов навчання, що вимагало значних затрат часу, психологічних та фізичних сил. Однак головною їх заслугою було те, що у відносно короткий час вони допомогли відновити певну частину народного господарства України.

Післявоєнна житлова криза змушувала пристосовувати під житло непридатні для того споруди. Збитки, завдані житловому фонду ВНЗ становили 1227756 м³ (259 одиниць)³³. Зважаючи на такий стан справ, студентство змушене було з допомогою керівництва ВНЗ, самостійно пристосовувати під житло невідповідні для цього приміщення. Так, 35% молоді Київського театрального інституту жили в актовому залі інституту, деяка частина мешкала у вологому, темному підвальному приміщенні³⁴. Окремі студенти Харківської консерваторії ночували у кабінеті директора³⁵. Досить довго не вирішувалося питання про надання приміщень під житло Одеському гідрометеорологічному інституту: студенти жили в навчальних корпусах, на дачах, нерозрахованих на зимування³⁶. Студенти Сталінського (Донецького) індустріального інституту певний час мешкали у бараках, де водилися блощиці та пацюки³⁷.

На початок 1946–1947 навчального року ситуація з житлом мала такий вигляд: із 118,3 тис. студентів України потребували гуртожитків 74% приїжджої молоді, з якої до січня 1947 р. житлом були забезпечені лише 48,3%³⁸. Приміром, 80% студентів Дніпропетровського сільськогосподарського інституту винаймали «кутки» (1946 р.)³⁹. За вісім років (1946–1953) ситуація практично не змінилася, ВНЗ не мали можливості забезпечити житлом усіх студентів, тому спостерігалася перенаселеність кімнат у гуртожитках, не викорінювалася практика найму «кутків» за свій кошт та ін. – у 1953 р. на «кутках» мешкали 26% молодих людей⁴⁰. Про це свідчать також і типові довідки, що надходили на початку 1950-х рр. з різних ВНЗ на адресу ЦК ЛКСМУ та ЦК КП(б)У. Так, Львівський університет у 1951 р. мав забезпечити житлом 2000 осіб, але у гуртожитку, розрахованому на 900 студентів, проживало 1200, на кожного студента припадало по 3–4 м² замість 6 м² житлової площі. Через це молодь селили у кімнати, призначені для функціонування «червоних» куточків, бібліотек, читалень і «побутівок»⁴¹. Внаслідок кількарічних клопотань ректора Львівського університету Є.К.Лазаренка МВО СРСР лише у 1954 р. пообіцяло запланувати будівництво студентського гуртожитку на 400 осіб, однак це б не вирішило повністю цієї проблеми; проте міністерство не включило будівництво студентського житла в план капітальних робіт ані на 1956 р., ані

на 1957 р.⁴². У червні 1953 р. у листі до першого секретаря ЦК КП України О.Кириченка ректор ЛПІ доц. Ямпольський повідомляв, що із зарахованих на навчання 1800 студентів 1954 р. лише 17% можна було поселити до гуртожитків (за рахунок випускників), інші ж 83% могли розраховувати лише на «кутки»⁴³. Повідомлення такого ж змісту у березні 1954 р. було надіслане до ЦК КПУ також секретарем партбюро Мелітопольського інституту механізації та електрифікації А.Шуткіним⁴⁴.

У столичних ВНЗ у 1952 р. навчалось більше 30 тис. студентів, але лише чверть з них була забезпечена гуртожитками, більше 30% наймали «кутки». Так, у КДУ, де навчалось 5800 студентів, у гуртожитку, який був розрахований на 1050 осіб, проживало 1740, в КПІ із 5380 студентів гуртожитком було забезпечено 2411, або 45%. У кращому випадку на кожного студента, який проживав у гуртожитку, припадало 2,8 м² житлової площі, що в тих складних умовах було не найгіршим варіантом⁴⁵. Студенту-гірнику, а згодом геологу КПІ 1950-х рр., А. Мокренку взагалі не вдалося отримати місця в гуртожитку, і не було можливості винаймати «куток», тому перший місяць навчання він ночував і на вокзалі, і в аудиторіях інституту, і в знайомих. Поселившись нарешті до гуртожитку, він став 13 мешканцем у кімнаті⁴⁶. Про перенаселення студентських приміщень 1950-х рр. В.Кравцов (студент Харківського університету) філософськи зауважував: «...в молодості на такі речі не зважаєш... діти війни були не примхливі»⁴⁷.

Держава різними заходами намагалася вирішити житлову проблему. Так, за рішенням Ради Міністрів і ЦК КП(б)У «Про підготовку ВНЗ і технікумів до нового навчального року» від 6 серпня 1946 р. місцеві та партійні організації зобов'язали міністерства та відомства УРСР, виконкоми обласних Рад депутатів трудящих і обкоми КП(б)У передати 51 приміщення ВНЗ, що раніше їм належали, і додатково виділити 30 800 м² житлової площі для студентських гуртожитків, однак до січня 1947 р. ними повністю або частково було повернено лише 11 житлових приміщень та виділено 2700 м²⁴⁸. Рішення не було виконано і до 1957 р., причому 120 тис. м² житлової площі гуртожитків займали сторонні особи та організації. Питання житла щороку повністю не вирішувалося через низку об'єктивних причин. У 1950-х рр. МВО СРСР знаходилося у скрутному фінансовому стані; не дивлячись на щорічне збільшення кількості студентів, міністерство систематично відставало від плану з будівництва приміщень гуртожитків. За 1953–1957 рр. він був виконаний лише на 80% (20% – 65 тис. м² житла – потрібно було ще збудувати)⁴⁹. Через недостатнє фінансування припинялося передбачене планом капітальне будівництво споруд ВНЗ, зокрема, гуртожитків. Наприклад, встановлений обсяг

капітального будівництва на 1955 р. був не забезпечений фінансуванням у сумі п'яти мільйонів руб., тому що з асигнувань 1955 р. частина грошей пішла на виплату заборгованості за виконання робіт у 1954 р. (2515 тис. руб.); 252500 тис. руб. інститути повинні були знайти, мобілізувавши внутрішні ресурси, яких вони не мали⁵⁰.

Загалом іногородні студенти вирішували свої житлові проблеми наступним чином: одні отримували місце в гуртожитку (щомісячна плата за яке становила в усіх ВНЗ 10 руб., за користування білизною – 5 руб.⁵¹), іншим держава оплачувала орендовані нею ж «кутки» (місця в приватних помешканнях, на оренду яких інститути щорічно виділяли 300 руб.⁵²), дехто був змушений винаймати такий «куток» за власний кошт, сплачуючи від 50 до 150 руб. на місяць⁵³. На практиці для чималої частини студентів, які жили на стипендію (180–365 руб.), наймати «куток», який у центрі міста коштував 150 руб., було дорого, тому більшість молодих людей винаймали такі помешкання або на його околицях, або в передмісті за 50–75 руб.⁵⁴.

Про помешкання у Боярці, що винаймав для студентів Київський університет, згадував В.Я. Стадниченко⁵⁵. «Гроші на квартиру, які нам виділяв університет, в основному ми прикарманювали, проживали, проїдали, а самі жили «зайцями», тобто на одному ліжку спали удвох валетом, незалежно від того була то подруга, чи ні. Це не мало значення, лягаєш і все», – розповідала Г.С. Стадниченко. Згодом, на п'ятому курсі університету було зроблено групову світлину дівчат, які жили з нею в одній кімнаті, на звороті якого читаємо коментарі: «М'якеньке, пухкеньке, маленьке здається. В останньому не сумніваюсь, в першому і другому... не знаю. А от, що тепленьке – це так, коли думаєш, що поряд хтось інший і обнімає, гріючи мої ноги». Про умови у кімнаті розповідає інший запис: «Галка! Невже прийде такий час, коли не буде потреби запихати одіялами і шароварами розбите вікно, коли перестануть тебе кусати клопи»⁵⁶.

Досить часто не в кращих побутових умовах жили студенти, які самостійно або з допомогою інститутів та університетів винаймали «кутки». Іноді студентська молодь тіснилася у одній кімнаті разом з господарями. Так, юнак 3-го курсу Харківської консерваторії Лисенко жив в одній тісній світлиці з хазяями, не мав постелі, спав на дошках. Студентки 3-го курсу Харківської консерваторії Касянова, Мудрова, Голіусова і Ткачова пристосували під житло комору площею 9 м², яка була не тільки не придатна для життя, а й небезпечна: три її старі зовнішні стіни і стеля були похилені. Дівчина з Харківського фармацевтичного інституту Тищенко винаймала «куток» у темній без вікон кімнаті площею 4,5 м², в якій окрім неї мешкала господиня з

немовлям. Для того, щоб здешевити собі житло, студентки іноді виконували обов'язки домашніх робітниць⁵⁷. Молодь, що наймала «кутки», наражалася на небезпеку бути пограбованою. Впродовж 1946 р. було обкрадено 31 особу Дніпропетровського сільськогосподарського інституту. Були випадки крадіжок речей студентів у гуртожитках Харківського педінституту⁵⁸.

Часто квартплата за «кутки» затримувалася інститутами на 6–9 місяців, зокрема, заборгованість Харківського інженерно-будівельного інституту за 1946–1947 н. р. склала 14770 руб. Розраховувалися ВНЗ із домовласниками і вугіллям, однак і це не рятувало ситуації, студенти часто доплачували 50–100 руб. з власних кишень, інакше господарі виганяли молодь на вулицю⁵⁹.

У повоєнні роки окремі особи намагалися збагатитися за рахунок житлових проблем інших. За певну неофіційну плату приміщення навчальних закладів надавалися під житло особам, які до навчального процесу ніякого відношення не мали. Наприклад, було зайнято під квартири приватними особами 67 м² площі Дніпропетровського сільськогосподарського інституту, в той же час близько 60% його молоді приїхало з віддалених областей СРСР – Архангельської, Тульської, Калінінградської області, із Казахстану, а 80% студентів у 1946 р. наймали «кутки»⁶⁰.

Не менш важливим питанням було забезпечення студентам належних побутових умов у кімнатах гуртожитків. У перші повоєнні роки у гуртожитках катастрофічно не вистачало стільців, столів, ліжок, білизни, подушок, матраців. З листа до матері студента-філософа Київського університету С.Кирилюка від 18 вересня 1946 р.: «Видали одіяло, а мішок, який я привіз, використовую як матрац, набив його сіном». Лише через три місяці хлопцю поталанило отримати два простирадла та наволочку⁶¹. Іноді студенти-фронтовики вкривалися власними шинелями⁶². В Одеському учительському інституті на 23 ліжка претендувало 29 студентів. В гуртожитку Одеської консерваторії на 30 осіб був один стіл, повністю були відсутні тумбочки і шафи, тому студенти зберігали продукти харчування, особисті речі під ліжками або на них⁶³. У гуртожитках були перебої з постачанням води та електроенергії. Студентська кімната слугувала місцем для приготування їжі, прання та сушіння білизни, для ночівлі і навчання. У подібних побутових умовах жили студенти практично всієї України (Дніпропетровськ, Вінниця, Полтава⁶⁴, Ніжин⁶⁵, Запоріжжя⁶⁶).

Нерідко для поліпшення своїх побутових умов молодь самостійно виготовляла ліжка, столи, стільці для гуртожитків, робила меблі для аудиторій; відновлювала опалювальні системи, електропроводку,

радіофікувала ВНЗ (Харківський інститут інженерів залізничного транспорту, Сталінський індустріальний інститут, Одеський інститут інженерів водного транспорту)⁶⁷.

До перенаселення кімнат гуртожитків та відсутності необхідного в них інвентарю часто додавалася проблема антисанітарних умов. У доповідній записці відповідального організатора ЦК ЛКСМУ Б.Гальченка про матеріально-побутові умови Ужгородського університету йшлося про неспроможність оселити 100 осіб історичного та філологічного факультетів. Згодом 30 хлопців було розміщено у прохідній кімнаті (без світла та ліжок) корпусу №25, тому молодь змушена була спати на підлозі. Через цю кімнату до своєї ходили дівчата. У окремих кімнатах мешкало від 18 до 30 осіб. Зокрема, 18 істориків та хіміків кімнати №15 (корпусу 21) спали на підлозі, підстеляючи солому. У студентських гуртожитках залишалися невідремонтованими місця загального користування, водопостачальна система, тому звичайними були випадки завошеності, у приміщенні стояв сморід. Окремі студенти цього ж університету ночували на столах в аудиторіях. В іншому гуртожитку, що знаходився в приміщенні колишньої взуттєвої фабрики, було відсутнє радіо, не функціонувала баня, пральня, швейна і взуттєва майстерні, перукарня. Безвідповідальне ставлення деяких керівників навчального закладу ускладнювало і без того жахливі побутові умови життя студентів. Наприклад, на всі скарги щодо поганих побутових умов молоді цього університету проректор з господарчої частини Юровський, відставний офіцер, відповідав: «І не надійтеся, вам пральні не буде!», «Ідіть геть на квартиру, в готель або вулицю»⁶⁸.

В особливо тяжких матеріальних умовах перебувала молодь Харкова, найбільшого за кількістю студентів міста України. Зокрема, на Толчаківці, де знаходилося студмістечко Харківського університету, у 1946 р. мешкало близько 2 тис. студентів. Системи центрального опалення одного з гуртожитків не працювали впродовж 3,5 років, ніхто не намагався відновити зруйновані котельні. Через відсутність води, несправність каналізаційної системи на території всього містечка функціонувало лише одне місце загального користування⁶⁹.

У повоєнний час гуртожитки здебільшого опалювалися грубками, тому, готуючись до нового навчального року, студенти часто влітку самостійно заготовлювали дрова, бо інститути не завжди були фінансово спроможними забезпечувати їх паливом; іноді вони змушено вдавалися до відвертих актів вандалізму, зокрема, студенти Харківського педінституту вирубували у місті дерева та руйнували громадські огорожі⁷⁰.

Становище не змінилося і в першій половині 1950-х рр. У незадовільних побутових умовах перебували і мешканці відремонтованих після війни гуртожитків. Наприклад, у 1953 р. у гуртожитку № 5 Львівського політехнічного інституту більшість кімнат мала вологі стіни, бо водостічні труби протікали; незручностей додавала відсутність потрібної кількості шаф і тумбочок (у гуртожитках №№ 1 і 2 цього ж інституту). Така ж ситуація була і в гуртожитках Київського, Львівського університетів⁷¹.

Про незадовільні побутові умови в студентських гуртожитках свідчать неодноразові листи-скарги та прохання студентів Києва, Львова цих років. Так, починаючи з 1947 р., з клопотаннями до міських та республіканських організацій, до Ради Міністрів УРСР, до преси (газета «Правда») зверталися студенти Київського інституту театрального мистецтва ім. І.Карпенка-Карого, але позитивних зрушень не відбувалося. Відсутність гуртожитків не давала змоги набирати студентів з периферії⁷². У листі молоді цього ж інституту, написаному у 1954 р. до секретаря ЦК КПУ О. Кириченка, йшлося про те, що майбутні митці кілька років проживали в аварійному приміщенні синагоги на Сталінці, де стіни споруди трималися завдяки тимчасовим підпорам, стеля та фундамент руйнувалися; через підвищену вологість у кімнатах розповсюджувалася пліснява, що сприяла появі різних захворювань, зокрема туберкульозу. В одній кімнаті перебувало 45 осіб. Анонімний лист від студентів Львівського політехнічного інституту, що надійшов до редакції газети «Радянський студент» у 1954 р., також намагався розкрити очі можновладцям на реальний стан речей. «Говоримо про тяжкі умови бідних, студентів у країнах капіталу, – писалося у листі, – а чому ви не зазирнете в гуртожитки радянських студентів? Ви тут побачите жах. Про це нехай пише ваша «Правда», а не про студентів Туреччини, США, Іспанії... Гуртожитки по вул. Сталіна гірші, ніж камери політв'язнів. Вологі, брудні, протікають. Вікна погані... Студент нехай іде до дядька і платить йому за «куток» по 100 руб., отримує він чи не отримує стипендії. ...В гуртожитку по вул. Сталіна, 32 живе приблизно 700 студентів і для них не створена їдальня»⁷³.

Однак, за результатами перевірки цього листа відповідною комісією на ім'я І. Назаренка та М. Гречухи надійшла довідка, яка містила зовсім протилежну інформацію. У ній повідомлялося, що студентські гуртожитки були відремонтовані, умебльовані і знаходилися у належному санітарно-гігієнічному стані, хоча все ж продовжувала існувати проблема перенаселення: на загальній площі 9857 м² мешкало 2600 осіб, тобто 3,8 м² припадало на одну особу. Щоб вирішити дану проблему, інститут, за цією довідкою, будував ще два типових

гуртожитки на 900 місць, завершити які планувалося до кінця навчального року⁷⁴.

Все ж у складні 1940-ві рр. були і винятки з правил. Наприклад, в окремих студентських гуртожитках Дніпропетровського сільськогосподарського інституту функціонували плити, парове опалення, кімнати були електрифіковані, працювали радіовузли. Побутовий сектор комітету комсомолу контролював їдальню інституту, розподіляв талони на промтовари⁷⁵.

Через тяжкі матеріально-побутові умови студенти нерідко відмовлялися продовжувати навчання, тому в окремих ВНЗ України спостерігався їх значний відсів. Приміром, за першу половину 1946–1947 рр. через такі обставини із ВНЗ УРСР вибуло 10 398 студентів, що склало 8,9% всього складу молоді ВНЗ. Особливо великих розмірів відсів набув серед ВНЗ Комітету у справах фізичної культури – 15,8%, текстильної, легкої, поліграфічної промисловості – 14,9%, в хіміко-технологічних – 13,5%, міністерства шляхів сполучення – 13,1%, енергетичних – 11,7% та механіко-машинобудівельних – 11% інститутах. За складних побутових умов вибуло 29,5% студентів Запорізького автомеханічного інституту; 24% – Одеського учительського інституту, 16,7% – Харківського пединституту, 15,9% – Львівського медичного інституту, 14 % – Львівського інституту радянської торгівлі. Відсів студентів Київського політехнічного інституту становив 13,2%, Харківського механіко-технологічного інституту – 13,8%. Сумарну «першість» здобули ВНЗ Львова – 13,1%, ВНЗ Дніпропетровська – 9,4% і Харкова – 9,2%, що були найбільшими студентськими містами України⁷⁶.

Таким чином, аналіз поданого матеріалу свідчить про типові житлово-побутові умови повоєнного студентства: відсутність необхідної навчальної та житлової площі, яка призводила до перенаселення кімнат, іноді бараків; зруйновану систему комунальних послуг (водо- та світлопостачання, каналізація); відсутність необхідного гуртожиткового інвентарю, що сприяла антисанітарії і виникненню різних захворювань (вошивості, респіраторних хвороб) у більшості великих ВНЗ Києва, Харкова, Львова, Дніпропетровська, Одеси, Донецька, Ужгорода, Чернівців. Як наслідок, погані умови примушували частину студентства залишати навчання. У більшості випадків якість житлових та побутових умов залежали від особистих рис керівництва ВНЗ, їх порядності, енергійності, організаторських здібностей, бажання працювати.

Збільшення контингенту студентів (з 1946 до 1953 рр. їх кількість зросла у 1,5⁷⁷) випереджало ріст матеріально-технічної бази, що фактично означало погіршення їхнього побутового становища. В кінці 1940-х рр. все ж спостерігається загальна тенденція до покращення

матеріально-побутових умов молоді ВНЗ, однак повністю цю проблему вирішити не вдалося і в наступні роки.

У перші післявоєнні роки харчування студентів, як і всього населення СРСР, відбувалося за допомогою продовольчих карток, причому вони забезпечувалися нарівні з робітниками. Так, наприклад, студенти гірничих інститутів діставали продовольчі картки, призначені робітникам гірничої промисловості, студенти транспортних – працівникам транспорту, педвузів – вчителям та ін. У середньому добова норма хліба для студентів становила 500 г⁷⁸.

Зважаючи на повоєнну розруху, окремі ВНЗ зовсім не мали їдалень (Київський театральний, Львівський сільськогосподарський інститути⁷⁹), а тому свої продуктові картки вони прикріплювали до міських, де обід коштував 4–5 руб. (Харківський художній інститут⁸⁰). Ті ВНЗ, які мали їдальні, були спроможні організувати лише одноразове харчування. На основі опрацьованого архівного матеріалу можна стверджувати, що їжа в студентських їдальнях не завжди була якісною⁸¹, тому досить часто молоді люди відмовлялися від їх послуг. Зокрема, їдальнею Харківського педагогічного інституту в 1945 р. користувалися лише 4% молоді⁸². Відсутність регулярного медичного контролю за умовами приготування їжі та її якості призводила до того, що студентам видавали продукти, які не підлягали реалізації та вживанню. Наприклад, у доповідній записці секретаря Сумського обкому ЛКСМУ з пропаганди Н. Дубенка повідомлялося, що працівники їдальні Воздвиженського сільськогосподарського технікуму годували зіпсованою кислотою капустою студентів і також передавали її для тварин підсобного господарства технікуму⁸³.

Становище обтяжувало систематичне невиконання розпоряджень місцевої влади окремими організаціями, що відповідали за отримання, приготування та видачу продуктів харчування у студентських їдальнях та буфетах. Так, студенти Дніпропетровського сільськогосподарського інституту за розпорядженням міського торговельного відділу мали одержувати пиріжки за ціною торговельних організацій, однак вони їх не отримували. Меню комерційного буфету навчального закладу не задовольняло запити молоді: не було ні бутербродів, ні комерційного хлібу, ні булочок, які користувалися попитом серед студентства. Інститут не забезпечувався цукром, крупами, макаронами тощо, які мали надходити за розпорядженнями торговельних організацій та інших підприємств міста. Студентській їдальні, не розрахованій на обслуговування 350 осіб, не вистачало необхідного інвентарю (тарілок, чашок, ложок)⁸⁴.

Непросту ситуацію з організацією студентського харчування ускладнив голод 1946–1947 рр. З листа студента-історика С.В. Кирилюка додому, датованого 28 вересня 1946 р.: «Я дома не знав, що 500 грамів хліба – такий маленький ненаситний кусок»⁸⁵. Із 35 послань, написаних ним у 1946 та 1947 рр. до матері, 80% означені проханнями надіслати їжу або гроші. Ось лише деякі уривки з них: «З харчуванням мені не дуже зручно: видають лише один обід, бідненький і злидений, схожий на наш грицевський. А про сніданок та вечерю турбуємося самі – то де-небудь окропу дістанемо, то вип'ємо без чаю, цукру, може й іноді без хліба...»⁸⁶. «Дивуєшся, чому я не пишу про сніданок і вечерю? Так це дуже просто – їх взагалі немає. І вечерю і сніданок студенти готують самостійно з продуктів, привезених з дому. У мене продуктів як таких немає, тому я нічого не варю, і відповідно і не їм»⁸⁷.

Досить часто адміністрація ВНЗ у ці складні роки докладала максимум зусиль, аби студенти якомога менше відчували голод. Так, власними силами дирекція Кам'янець-Подільського інституту спромоглася організувати для студентів дворазове харчування у міській їдальні. Хто її не відвідував, отримував продовольчі товари на картки у крамниці інституту⁸⁸.

Для покращення харчування практично в усіх інститутах створювалися підсобні господарства, які вирощували різноманітні сільськогосподарські культури. Вони обслуговувалися спеціальними працівниками та студентами і давали змогу додатково організовувати молоді сніданок за помірними цінами, обід же видавався на прикріплені продуктові картки⁸⁹. Так, наприклад, молоддю Ніжинського педінституту було засіяно 127,3 га зернових, 15 га картоплі, 8 га овочів тощо, підсобне господарство Київського медінституту займало площу в 95 га, Харківського медінституту – 78 га. тощо. У 1945 р. тільки ВНЗ трьох Міністерств – охорони здоров'я, освіти, землеробства разом засіяли 7940 га землі. Окремі господарства мали можливість забезпечити студентів і трьохразовим харчуванням⁹⁰. Однак траплялися випадки, коли продукти з підсобних господарств (яблука, картопля, м'ясо), які оброблялися силами студентів, надходили до їдалень та буфетів за цінами вищими за ринкові та колгоспні, на що, зокрема, скаржилися студенти Воздвиженського сільськогосподарського технікуму⁹¹.

У наступні роки ситуація з харчуванням покращилася. У Київському університеті почали у комплексі готувати сніданок, обід та вечерю, які коштували від 6 до 15 руб⁹². У 1947 р. було проведено грошову реформу, відмінено карткову систему на продукти харчування і промислові товари, у крамницях з'явився у продажу хліб.

На початку 1950-х рр. практично у кожному гуртожитку та навчальному корпусі працювали їдальні, в цей період значно знизилися ціни на страви. За спогадами Г.Стадниченко вартість сніданку становила 18 коп. (вермішель або каша, дві котлети або сосиски; хліб та чай були безкоштовними); обід коштував 27 коп. (суп або борщ, вермішель та котлети, салат (стипендія становила 180–275 руб.)⁹³. Все ж через брак коштів студенти здебільшого колективно харчувалися продуктами, привезеними з дому⁹⁴. Іноді обід студентам заміняли пончики з масляним кремом, куплені в університетських буфетах (5 коп.), пиріжки з лівером за 4 коп., бублики в автоматах (5 коп.) та стакан газованої води з сиропом за 3 коп. або молока (5 коп.)⁹⁵.

Загалом, незважаючи на функціонування студентських їдалень та буфетів і на досить широкий асортимент продуктів у магазинах, розмір стипендії не дозволяв студентству регулярно і нормально харчуватися. До їх послуг були їдальні, хоча здебільшого молодь з периферії надавала перевагу самостійному або колективному приготуванню їжі в побутових кімнатах гуртожитків. Основний раціон харчування складався з продуктів, привезених з дому. Студентське меню було однотипне, а періодичність та калорійність харчування залежали від фінансового стану.

¹ Ткаченко О. Проблема побутового обслуговування міського населення України в повоєнного періоду (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 415–421; В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945 – 1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збір. ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 2-16; Янковська О. Матеріально-побутове становище міського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збір. ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 8. – С. 388-398.

² Ісайкіна О. Побут та дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н. – Київ, 2006. – 20 с.; Герасимова М. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: Дис. ... к. і. н. – Донецьк, 2007. – 280 с.; Вовк В. Побут та дозвілля міського населення України в 1950–1980-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н. – Київ, 2007. – 20 с.; Прохоренко О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х–першій половині 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н. – Київ, 2008. – 18 с.

³ Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. – К.: Каравела; «Новий світ. 2000», 2002. – С. 381.

- ⁴Соціолого-педагогічний словник. – К.: Екс об, 2004. – С. 260.
- ⁵ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К.: Держстатвидав, 1957. – С. 449.
- ⁶Сергійчук О. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2002. – С. 218.
- ⁷Деген І. Диплом врача // Радуга. – 2008. – № 3. – С. 74–99.
- ⁸Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 41.
- ⁹Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4530. – Арк. 6.
- ¹⁰Юркова О. Юрій Юрійович Кондуфор // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 344.
- ¹¹Попп Р. Студенство Львова в 1944–1953 рр. (історико-соціологічний аспект) // Проблеми гуманітарних наук: наукові записки ДДПУ. – Вип. 20. Історія. – Дрогобич, 2007. – С. 78.
- ¹²ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 71. – Спр. 104. – Арк. 186.
- ¹³Записано Н.Хоменко 18.10.2007 р. від Г.С. Стадниченко (1936 р. н.). Навчалася в 1954–1959 рр. на факультеті журналістики Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Розмова тривала 1 годину 50 хв.
- ¹⁴ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2201. – Арк. 144.
- ¹⁵Там само. – Оп. 3. – Спр. 1480. – Арк. 30.
- ¹⁶Там само. – Спр. 1489. – Арк. 14.
- ¹⁷ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4527. – Арк. 5; Попп Р. Вказ. праця. – С. 77.
- ¹⁸Суярко О.В. Моя Україна – і біль, і надія: спогади старої провінціалки. – Харків: Права людини, 2006. – С. 76.
- ¹⁹ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 41.
- ²⁰Добровольський В. Трое в серых шинелях. – М.: Молодая гвардия, 1950. – С. 3.
- ²¹ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 41.
- ²²Там само. – Арк. 41.
- ²³Там само. – Оп. 6. – Спр. 2198. – Арк. 114.
- ²⁴Там само. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 61–61а.
- ²⁵Там само. – Спр. 1476. – Арк. 50.
- ²⁶Там само. – Оп. 6. – Спр. 2196. – Арк. 115.
- ²⁷ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4527. – Арк. 46; Там само. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2196. – Арк. 115, 129.
- ²⁸Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 69 а. – Арк. 1–4.
- ²⁹ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1489. – Арк. 43.
- ³⁰Там само. – Арк. 14.
- ³¹Там само. – Арк. 15.
- ³²Там само. – Оп. 6. – Спр. 2233. – Арк. 49.
- ³³ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 69 а. – Арк. 1–4.

- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 40.
- ³⁵ Там само. – Арк. 41.
- ³⁶ Там само. – Оп. 6. – Спр. 2196. – Арк. 11.
- ³⁷ Суярко О. Вказ. праця. – С. 68–70.
- ³⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4530. – Арк. 4.
- ³⁹ Там само. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1489. – Арк. 7.
- ⁴⁰ Там само. – Ф. 1. – Оп. 71. – Спр. 104. – Арк. 187.
- ⁴¹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. М.-1. – Оп. 133. – Спр. 193. – Арк. 138–139.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2732. – Арк. 141.
- ⁴³ Там само. – Арк. 141.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 3667. – Арк. 49–50.
- ⁴⁵ РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 133. – Спр. 239. – Арк. 62.
- ⁴⁶ Мокренко А.Ю. Знайти себе: автобіографічна повість. – К.: Преса України, 2008. – С. 48, 50, 52.
- ⁴⁷ Кравцов В. Из ответов на анкету // Харківський історіографічний збірник. – Х.: Харківський національний університет ім. Г.С.Сковороди, 2006. – Вип. 8. – С. 221.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4530. – Арк. 4.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. Р. 4621. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 1; Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции. – М.: Советская наука, 1957. – С. 476.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. Р. 4621. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 147.
- ⁵¹ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф. 1246. – Оп. 2. – Спр. 39. – Арк. 47; Высшая школа. Основные постановления, приказы, и инструкции.... – С. 475.
- ⁵² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 107. – Арк. 50.
- ⁵³ Там само. – Арк. 99.
- ⁵⁴ Ирлинский Д. Забытые победы, или воспоминания «неудачника». Мемуары – Житомир: Полисса, 2007. – С. 24.
- ⁵⁵ Записано Н.Хоменко 18.10.2007 р. від В.Я. Стадниченка (1936 р. н.). Навчався в 1954–1959 рр. на факультеті журналістики Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Розмова тривала 1 годину 50 хв.
- ⁵⁶ Записано Н.Хоменко 18.10.2007 р. від Г.С. Стадниченко...
- ⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4530. – Арк. 7.
- ⁵⁸ Там само. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 50, 70, 71
- ⁵⁹ Там само. – Арк. 72.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1489. – Арк. 7.
- ⁶¹ Кирилук С. Я піснею назву надій оцих краплини. Народний архів (праці, щоденники, спогади, додатки). – Одеса: Автограф, 2007. – С. 98, 101.
- ⁶² ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 41.
- ⁶³ Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4530. – Арк. 2–3.
- ⁶⁴ Там само. – Арк. 5,6.
- ⁶⁵ Там само. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2198. – Арк. 114.

- ⁶⁶ Там само. – Арк. 115.
- ⁶⁷ Там само. – Оп. 3. – Спр. 1489. – Арк. 15.
- ⁶⁸ Там само. – Спр. 2202. – Арк. 29–31.
- ⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4530. – Арк. 5.
- ⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 50.
- ⁷¹ Вестник высшей школы. – 1953. – № 12. – С. 3.; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2732. – Арк. 26, 176.
- ⁷² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 24. – Арк. 204.
- ⁷³ Там само. – Оп. 24. – Спр. 3524. – Арк. 80–92.
- ⁷⁴ Там само. – Арк. 92.
- ⁷⁵ Там само. – Арк. 70, 71
- ⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4530. – Арк. 2-3.
- ⁷⁷ Народне господарство Української РСР. Стат. збірн. – К.: Держстатвидав, 1957. – С. 449; Сергійчук О. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953 – 1964 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2002. – С. 218.
- ⁷⁸ Кирилюк С. – Вказ. праця. – С. 165.
- ⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2198. – Арк. 114.
- ⁸⁰ Там само. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 40.
- ⁸¹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5073. – Арк. 4.
- ⁸² Там само. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 50; ЦДАВОВУ України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 143. – Арк. 43.
- ⁸³ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 6. – Спр. 2232. – Арк. 29.
- ⁸⁴ Там само. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 70.
- ⁸⁵ Кирилюк С. Вказ. праця. – С. 99.
- ⁸⁶ Там само. – С. 98.
- ⁸⁷ Там само. – С. 99.
- ⁸⁸ Боровик І. Зеленюк Іван Степанович – ректор, вчений, громадський діяч: Дипл. робота на здобуття кваліфікації вчителя історії та правознавства. – Кам'янець–Подільський, 2004. – С. 104.
- ⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1476. – Арк. 63.
- ⁹⁰ Там само. – Спр. 1489. – Арк. 21.
- ⁹¹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 2232. – Арк. 29
- ⁹² Кирилюк С. – Вказ. праця. – С. 115.
- ⁹³ Записано Н.Хоменко 18.10.2007 р. від Г.С. Стадниченко (1936 р. н.)...
- ⁹⁴ Записано Н.Хоменко 4.12.2007 р. від М.Ф. Дмитрієнко (1935 р. н.). Навчалася у 1953–1958 рр. на історико-філософському факультеті Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Розмова тривала 1 год. 30 хв.; Кравцов В. – Вказ. праця. – С. 223.
- ⁹⁵ Записано Н.Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П. Герасимової (1935 р. н.). Навчалася у 1952–1957 рр. на германо-романському відділенні КДУ. Розмова тривала 1 год. 10 хв.; Записано Н.Хоменко 4.12.2007 р. від Марії Федорівни Дмитрієнко (1935 р. н.)...
- ⁹⁵ Кравцов В. – Вказ. праця. – С. 224.